

Б. У. Сарвіраў, А. М. Баранаў

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, Гомель

B. V. Sorvirov, A. M. Baranov

Francisk Skorina Gomel State University, Gomel

УДК 330.1:330.12

АДУКАЦЫЯ ЯК ГРАМАДСКАЯ КАРЫСЦЬ У РЫНАЧНАЙ ЭКАНОМІЦЫ

EDUCATION AS A PUBLIC GOOD IN A MARKET ECONOMY

У артыкуле прааналізаваны працэс вытворчасці адукацыйнай паслугі з пазіцыі яе месца ў сістэме абнаўлення чалавечага капіталу, выяўлена роля адукацыйнага патэнцыялу і адукацыйнай паслугі; ацэнена ўнутраная сістэма эфектыўнасці адукацыі і канкрэтных вынікаў дзейнасці інстытутаў рынку адукацыйных паслуг. Прыводзіцца вопыт ЗША па ўзнаўленні нематэрыяльных актываў эканомікі, у першую чаргу ў сферы адукацыі і навукі, зроблены аналіз вопыту развіцця адукацыі ў сістэме эканомікі лідзіруючых краін свету.

Ключавыя словы: эканоміка адукацыі; рынак адукацыйных паслуг; рабочая сіла; рынак працы; чалавечы капітал; інвестыцыйны комплекс; прафесійная падрыхтоўка; нацыянальная эканоміка; эфект адукацыі.

The article analyzed the process of educational service production from the position of its place in the system of reproduction of human capital, revealed the role of educational potential and educational service. The internal system of education efficiency and concrete results of educational services market institutions were evaluated. The experience of the USA on reproduction of intangible assets of the economy, primarily in the sphere of education and science is given, the experience of development of education in the system of economy of leading countries of the world is analyzed.

Keywords: economics of education; educational services market; labor force; labor market; human capital; investment complex; professional training; national economy; effect of education.

Важная эканамічная роля адукацыі ў развіцці грамадства нязменна адзначалася ў навуковых працах большасці вядомых эканамістаў-тэарэтыкаў пачынаючы з XVIII ст. Аднак рэальная аснова для ўзнікнення эканомікі адукацыі як галіны спецыяльных даследаванняў склалася не раней сярэдзіны XX ст., калі адбыўся беспрэцэдэнтны скачок у развіцці сістэмы адукацыі ў большасці краін свету, у выніку чаго сістэма адукацыі канчаткова пераўтварылася ў буйную народна-гаспадарчага сферу, дзе ствараецца велізарная па велічыні і ўнікальная па сваёй значнасці частка нацыянальнага багацця краіны. У цяперашні час ўнутраныя працэсы адукацыі, уключаючы і іх эканамічны аспект, можна правільна ацаніць толькі ў самым шырокім маштабе народнагаспадарчых сувязей, глыбокіх якасных і структурных зрухаў у вытворчасці, у патрэбах, у інтарэсах і матывацыі і ў цэлым у ладзе жыцця грамадства.

Умовы сучаснага этапу жыцця грамадства паставілі сферу адукацыі на шлях цывілізацыйнага развіцця ва ўсіх лідзіруючых краінах свету. Галоўнай пераменаў у іх сацыяльна-эканамічным жыцці стала тое, што ўжо амаль пяць

дзесяцігоддзяў таму была не толькі тэарэтычна даказаная, але і ў нацыянальных маштабах практычна выкарыстаная аб'ектыўная патрэба ў змене падыходу да ролі і месца чалавечага патэнцыялу. Інакш кажучы, грамадства ўспрыняло неабходнасць глыбокай сацыяльнай пераарыентацыі эканамічных прыярытэтаў. Менавіта гэта і складае асноўную лінію і магутную рухаючую сілу сучаснага этапу сусветнага развіцця.

Адукацыя стала ў перадавых краінах галоўнай галіной, кансалідаванай у народнагаспадарчай структуры прынцыпова па-новаму як інвестыцыйны від дзейнасці ў сферы нематэрыяльнай вытворчасці.

Нематэрыяльныя запасы, гэта значыць перш за ўсё ўкладанні ў «чалавечы капітал», у тым ліку сферу навуковых даследаванняў і распрацовак, узростаючы апераджальнымі тэмпамі, пераадолелі бар'ер, пасля якога іх перавага над матэрыяльнымі стала відавочнай. Гэзіс пра «вырашальную ролю чалавека» ў рэчаіснасці, які лічыўся у недалёкім мінулым банальным, праявіўся ў развітых краінах свету ў радыкальнай перакройцы галоўных народнагаспадарчых прапарцый, у замене шэрагу рухаючых механізмаў і матываў развіцця, без чаго стала немагчымым заставацца ў рамках дынамічнай, канкурэнтаздольнай эканомікі. Гэты зрух гістарычнага значэння з'яўляецца адначасова і галоўным вынікам, і непасрэднай прычынай эфектыўнага ў эканамічным і сацыяльным плане развіцця ўсіх сусветных эканамічных цэнтраў.

Самым паказальным для айчынных умоў па маштабах і характары развіцця з'яўляецца вопыт ЗША. Найбольш важныя і значныя па сваіх наступствах зрухі ва ўзнаўленым працэсе гэтай краіны адбываюцца ў наш час па-за матэрыяльнай сферай. На працягу 70-х і 80-х гг. XX ст. працягваліся сур'ёзныя змены ў амерыканскай эканоміцы і ў грамадстве, звязаныя з зацвярджэннем іх мэтавай арыентацыі на развіццё чалавека і сацыяльнай інфраструктуры. У выніку гэтых працэсаў за пасляваенны перыяд адбылося карэннае змяненне эканамічных прыярытэтаў і самога паняцця капіталаўкладанняў, іх складу, а таксама зместу інвестыцыйнай палітыкі. Гэта было выклікана тым, што побач з матэрыяльнымі запасамі ў структуры народнай гаспадаркі цалкам аформілася самастойная шматгаліновая сфера ўзнаўлення сучаснага, «дарагога чалавека», па вызначэнні расійскага эканаміста Ю. Васільчука. У гэтую сферу ўключаны ўсе дзяржаўныя і прыватныя выдаткі на адукацыю, падрыхтоўку кадраў, значная частка навукі і шэраг іншых сацыяльных выдаткаў. Пры вызначэнні прыярытэтаў расходавання ўсіх эканамічных рэсурсаў і фондаў асноўная частка сацыяльных выдаткаў на чалавека ўжо ў 60-х гг. XX ст. была роўнай інвестыцыям у матэрыяльную сферу, а ў цяперашні час значна пераўзыходзіць іх (табліца 1) [1–4].

Табліца 1

Судносіны ўкладанняў у чалавека* і ў матэрыяльную базу вытворчасці ў ЗША

Сацыяльныя выдаткі ў працэнтах да вытворчых капіталаўкладаннях	1970 г.	1980 г.	1985 г.	1990 г.	2015 г.
адукацыя	50	42	45	55	62
ахова здароўя	54	63	76	101	120
сацыяльнае забеспячэнне	90	107	123	162	183
Усяго па трох галінах	194	212	244	318	365

У дадзенай табліцы знайшоў адлюстраванне векавы гістарычны пералом у суадносінах выдаткаў на сацыяльнае абслугоўванне чалавека і на яго матэрыяльнае і вытворчае асяроддзе, які адбыўся ў сярэдзіне XX ст. Велізарны запас сродкаў вытворчасці ў вядучых краінах свету абыходзіцца грамадству штогод ў 12–15 % валавога нацыянальнага прадукту. Норма запasu, якая перавышае гэтую мяжу, з'яўляецца, як паказвае вопыт, часовай з'явай і апраўдваецца выключна высокімі тэмпамі эканамічнага развіцця, характэрнымі, напрыклад, для германскай, японскай або кітайскай эканомікі. У эканоміцы ЗША ўжо даўно набылі ўстойлівыя формы суадносін, паводле якіх на развіццё сферы адукацыі расходуюцца прыблізна ў 2,5 разы больш, чым на сферу навукова-даследчых і доследна-канструктарскіх работ, а на ахову здароўя – у 1,7–2,0 разы больш, чым на адукацыю.

Асноўная частка запасаў нематэрыяльнага багацця прыпадае на сферы адукацыі і навукі, якія і складаюць ядро народнага спадарчага інвестыцыйнага комплексу гэтай сферы. У эканоміцы ЗША нематэрыяльная сфера развіваецца апераджальнымі тэмпамі, а яе матэрыяльная база пастаянна ўмацоўваецца. У рамках сучаснай эканомікі асабліваю роль іграе «матэрыяльна-духоўны комплекс» галін і відаў дзейнасці, канчатковым вынікам працы якога з'яўляецца шырокі доступ насельніцтва да ўсіх патрэбных яму відаў інфармацыі. Вытворчасць рознага электроннага абсталявання і ўся матэрыяльна-рэчавая інфармацыйная інфраструктура іграюць, па сутнасці, абслуговую ролю адносна вытворчасці ведаў і духоўных каштоўнасцей.

Прыведзеныя ў табліцы статыстычныя дадзеныя ў гранічна абагульненай форме адлюстроўваюць разнастайнасць якасных змен у вытворчасці і ва ўмовах жыцця насельніцтва ЗША. За гэтымі зменамі, у прыватнасці, адбыўся велізарны скачок у развіцці адукацыі, пік якога прыйшоўся на 60-я гг. XX ст. За чатыры з невялікім дзесяцігоддзі выдаткі на адукацыю ўзраслі ў нязменных цэнах больш чым у тры разы, а іх доля паднялася з 5,9 % нацыянальнага даходу ў 1960 г. да больш за 9 % у цяперашні час. (Гэтыя дадзеныя адносяцца толькі да сістэмы адукацыі ў школах і ВНУ і складаюць частку агульнанацыянальных адукацыйных мерапрыемстваў).

На працягу паўстагоддзя ў ЗША рэзка павялічылася колькасць студэнтаў ВНУ, адбыліся карэктныя змены ў матэрыяльным аснашчэнні навучальнага працэсу, на базе амерыканскіх універсітэтаў сфармаваўся магутны і тонка структураваны навукова-адукацыйны комплекс, у якім скацантралася галоўная частка фундаментальных даследаванняў краіны. Адбыўся скачок у адукацыйным узроўні насельніцтва, у насычанасці рынку працоўнай сілы асобамі з закончанай і незакончанай вышэйшай адукацыяй. Пры гэтым рынак вызначыў такую структуру масавай падрыхтоўкі кваліфікаваных кадраў, якая была зусім нечаканай з пазіцыі спецыялістаў планавай эканомікі, а менавіта – гранічна нізкую долю інжынераў і тэхнікаў і высокую насычанасць рынку працы выпускнікамі ВНУ з шырокай агульнаадукацыйнай агульнакультурнай гуманітарна-сацыяльнай і прыродазнаўчай падрыхтоўкай. Такого роду кадры запаяваюць працоўныя месцы ў адміністрацыйным апарате, гандлі, фінансавых установах, сферы паслуг і г. д. Яны лёгка падаюцца прафесійнай падрыхтоўцы на працоўных месцах, на розных курсах перакваліфікацыі; іх масавы прыток спрыяе агульнаму павышэнню культуры працы ва ўсіх сферах народнага спадарчага дзейнасці, росту агульнай культуры, якасці сямейнага выхавання і зносін паміж людзьмі.

Сярод асаблівасцей, характэрных для сучаснага рынку працы, можна назваць практычнае пераўтварэнне агульнаадукацыйнай школьнай і вузаўскай падрыхтоўкі, у тым ліку яе гуманітарна-сацыяльнага кампанента, у састаўную частку прафесійнай кваліфікацыі кадраў, пераўтварэнне поўнай сярэдняй адукацыі з ўзроўню, які дае пачатковую перавагу для будучай кар’еры, у мінімальнае патрабаванне рынку працы. Іншым прыкладам такога роду з’яўляецца пачатак скарачэння ў сярэдзіне 80-х гадоў XX ст. долі так званых паўкваліфікаваных рабочых, да ліку якіх належаць, напрыклад, зборшчыкі і станочнікі масавых спецыяльнасцей. На першы план выйшлі новыя дыферэнцыраваныя паказчыкі выкарыстання і матывацыі работнікаў: недавыкарыстанне кваліфікацыі і здольнасцей чалавека, ступень задаволенасці працай.

Усе гэтыя і многія іншыя «нестандартныя», з пазіцыі эканомікі, арыентаванай на матэрыяльную вытворчасць і навукова-тэхнічны прагрэс, працэсы патрабуюць асаблівай увагі, бо, з аднаго боку, яны ўсё яшчэ разглядаюцца на постсваецкай прасторы як трэцяродныя, з другога – пакуль яшчэ не склаўся рынкова, некамерцыйны і адміністрацыйны інструментар для выкарыстання глыбінных магчымасцей развіцця чалавечага фактару.

З усіх тэндэнцый адлюстроўваецца галоўнае фундаментальнае змяненне, якое складае аснову сучаснай эканамічнай парадигмы – пераарыентацыя народнагаспадарчай дзейнасці на максімальна спрыяльны рэжым для развіцця і матывацыі творчых відаў працы. Заахвочванне творчасці, якое з’яўляецца сёння самай перспектыўнай сацыяльна-эканамічнай тэндэнцыяй, пачынаецца ад сямейнага выхавання і «культу» розных формаў утварэнняў дарослых (уключаючы пенсіянераў), ад мерапрыемстваў тыпу «гурткоў якасці» для рабочых (гэтая форма першапачаткова ўзнікла менавіта ў ЗША) і канчаючы заахвочваннем венчурнага прадпрыемальніцтва як у камерцыйнай сферы, так і ў непрыбытковых арганізацыях.

Прымаючы ва ўвагу вопыт развіцця адукацыі ў сістэме эканомікі лідзіруючых краін свету, учарашні і сённяшні дзень развіцця якіх уяўляе для нас своеасаблівы прагнастычны сігнал, варта ўлічваць не толькі велізарныя наступальныя зрухі, але і наяўнасць сталых глыбінных ачагоў слабасці, звязаных з аднамомантнай ліквідацыяй дэфектаў чалавечага фактару. Да іх ліку адносіцца захаванне ў ЗША неадукаванага сацыяльнага пласта, характарызуюцца так званай «функцыянальнай непісьменнасцю». Гэты непрадукцыйны і сацыяльна небяспечны пласт пастаянна адсейваецца за кошт стабільнага адсеву з агульнаадукацыйных сярэдніх школ (20–25 % усіх навучэнцаў у ЗША). Значная яго частка складаецца з прадстаўнікоў яшчэ не цалкам асіміляваных нацыянальных меншасцей, што прыводзіць да ўтварэння адукацыі сацыяльна-нацыянальнай «выбуховай сумесі». Яна становіцца асабліва небяспечнай ў перыяды пагаршэння эканамічнай сітуацыі ў краіне, як гэта было ў краіне ва ўмовах сусветнага фінансавага крызісу 2007–2009 гг., ва ўмовах прыродных катаклізмаў, напрыклад, у Лос-Анджэлесе падчас урагану Катрына.

Варта адзначыць і прыкметны спад працоўнай актыўнасці сярод значнай часткі работнікаў, асабліва ў масавай стандартызаванай вытворчасці прадукцыі і паслуг, паслабленне задаволенасці такога роду працай у моладзі. Гэта з’яўляецца негатыўным складаным у шэрагу прычын таго, што адбываецца павышэнне ацэнкі вольнага часу ў адносінах да працоўнага, а таксама ў пэўным аслабленні працоўнай маралі, што адбываецца на якасці вытворчых вынікаў

і служыць, у прыватнасці, адной з прычын зніжэння канкурэнтаздольнасці амерыканскіх тавараў масавага спажывання нават на ўнутраным рынку краіны. Менавіта такога роду складаная па сваім паходжанні дэфекты чалавечага фактару паясняюць турбуючую амерыканскую грамадскасць мінімальную аддачу велізарных урадавых сродкаў, патрачаных не толькі на праграмы дапамогі, але і на перападрыхтоўку беспрацоўных, інфармацыю аб рынку працы, на жыллё для бедных, на сацыяльную рэабілітацыю, аздаравленне бедных раёнаў і г. д. Значная частка змястоўнага боку гэтых праграм папросту не засвойваецца пасіўным і малаадукаваным «адрасатам» і знікае з-за гэтага дарэмна.

Працэсы, звязаныя са сферай духоўнага ўзнаўлення чалавека, з аднаго боку, вельмі спецыфічныя па сваёй канкрэтнай «тэхналогіі», з другога – маюць і «звычайны» эканамічны аспект, гэта значыць адпавядаюць пэўнай патрэбе на рынку паслуг і працы, удзельнічаюць у ранжыраванні гаспадарчых прыярытэтаў новай з іншымі альтэрнатыўнымі таварамі і паслугамі, патрабуюць адпаведных выдаткаў рэсурсаў і такім чынам на роўных уключаны ў народнагаспадарчы абарот. Разам з тым менавіта канкрэтныя асаблівасці фарміравання рабочай сілы ЗША і складаюць адзін з тых важных аспектаў «амерыканскай нацыянальнай спецыфікі», з якога складаюцца асаблівасці мадэлі канкурэнтаздольнасці яе эканомікі, рысы ўнутранай і знешняй палітыкі краіны. Гэта адносіцца, безумоўна, да любой краіны.

У выніку інтэнсіўных даследаванняў за пяць дзесяцігоддзяў склалася сістэма адпраўных паняццяў, якія складаюць катэгарыяльную базу сучаснай эканомікі адукацыі. Паводле гэтых паняццяў рынак адукацыйных паслуг з'яўляецца буйной шматгаліновай народнагаспадарчай сферай, дзе ствараецца найважнейшы элемент нацыянальнага багацця – фонд ведаў, навыкаў, асабістых якасцей насельніцтва і працоўнай сілы, які атрымаў у айчынай літаратуры назву «фонд адукацыі». Гэты нематэрыяльны фонд выступае ў цяперашні час у якасці самага доўгачасовага з усіх актыўных вытворчых фактараў. У гэтай якасці адукацыя ўяўляе інвестыцыйную галіну духоўнай вытворчасці (падобна, напрыклад, машынабудаванню ў сістэме галін матэрыяльнай вытворчасці). Унутры сферы адукацыі ў якасці асноўнага рэсурсу выступае праца навучэнцаў, а выдаткі на матэрыяльную базу, педагагічны і адміністрацыйны персанал разглядаюцца ў эканамічным плане як умовы і сродкі, якія забяспечваюць павышэнне якасці і выніковасці гэтай працы.

Значная частка заходніх даследаванняў па эканоміцы адукацыі тычыцца тэорыі «чалавечага капіталу», а таксама шэрагу альтэрнатыўных ёй навуковых напрамкаў, пры гэтым у процівагу інвестыцыйнай канцэпцыі вылучаюцца на першы план розныя аспекты адукацыі, у прыватнасці, яе роля ў выяўленні здольнасцей людзей і ў адпаведным прафесійным і сацыяльным іх ранжыраванні, замацоўваемым выдачай адпаведных сертыфікатаў, пасведчанняў, дыпламаў, неабходных для эфектыўнага функцыянавання рынку працы («тэорыі фільтра»). Да ліку асноўных прац гэтага напрамку можна аднесці працы лаўрэатаў Нобелеўскай прэміі Т. Шульца і Г. Бекера [5, 6].

У выніку эмпірычных даследаванняў матэрыялаў многіх развітых краін устаноўлены і атрымалі тлумачэнне векавыя тэндэнцыі «падаражэння» матэрыяльных і педагагічных кампанентаў выдаткаў на навучанне ў разліку на аднаго навучэнца, а таксама была ўстаноўлена прмая залежнасць паміж узроўнем долі выдаткаў і якасцю атрыманай адукацыі.

Пры комплексным вивучэнні адукацыйных структур рынкаў працы і сацыяльных патрэб выяўлена, што найбольш распаўсюджаныя тыпы і формы адукацыі, профільныя структуры яго сярэдняй і вышэйшай ступеней знаходзяцца ў дынамічнай адпаведнасці са структурай здольнасцей насельніцтва (па іх узроўню і скіраванасці), а таксама з патрэбамі вытворчасці і жыцця.

Была прызнана роўная неабходнасць агульнага і прафесійнага кампанентаў адукацыі з пазіцыі кваліфікацыйных патрабаванняў эканомікі і для развіцця асобы (хоць на рынку працы ацэнкі агульнай і спецыяльнай адукацыі не аднолькавыя з-за адрозненняў у крыніцах фінансавання).

Для правядзення даследаванняў у сферы адукацыі патрабуецца ў параўнанні з аналагічнымі працамі ў галіне прыродазнаўчых і тэхнічных навук значна менш сродкаў (відаць, гэта і з'яўляецца адной з прычын яе «эканамічнай непрыкметнасці»). Аднак зыходзячы з важнасці развіцця эканомікі адукацыі для эканамічнага і сацыяльна-гуманітарнага развіцця краіны гэтая галіна ўжо зараз наўрад ці саступае ўсім астатнім галоўным складнікам навуковага патэнцыялу грамадства. Акрамя таго, значнасць сацыяльна-гуманітарных ведаў узрастае ў наш час апераджальнымі тэмпамі як з прычыны неабходнасці пераадолець пэўнае іх адставанне, так і з-за аб'ектыўных патрэбаў сучаснага этапу цывілізацыйнага развіцця. У гэтым плане неабходны даследаванні і ацэнкі навуковага патэнцыялу грамадскіх навук і пытанняў унутранай і знешняй эфектыўнасці іх развіцця.

У заключэнне адзначым, што ў артыкуле вялікая ўвага нададзена замежнаму матэрыялу. Ва ўсякай рэформе, у тым ліку і ў адукацыйнай сферы, вырашальную ролю адыгрывае апора на адэкватны ўлік ўнутраных умоў і асаблівасцей кожнай краіны. Больш за тое, канечнай крыніцай руху з'яўляецца назапашванне масавага вопыту спроб і памылак, пераадоленне стэрэатыпаў і інерцыі ў менталітэце насельніцтва. Аднак калі мы прымаем стратэгічную канцэпцыю рашучага пераадолення аджылых формаў і ўстаём на шлях пераходу ў новую сацыяльна-эканамічную сітуацыю, то вопыт краін развітой рынкавай гаспадаркі, якія забяспечылі за многія дзесяцігоддзі высокую прадукцыйнасць і стварылі заснаваны на ёй іншы лад жыцця, проста незаменны ў якасці свайго роду «прагнастычнага сігналу» як з пазіцыі канкрэтнай інфармацыі, так і для паступовай пераарыентацыі масавай свядомасці на новую сістэму каштоўнасцей.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Информационный вектор экономической системы / Б. В. Сорвилов, Р. М. Нижегородцев, А. М. Баранов; под ред. Б. В. Сорвилова. – Минск: Право и экономика, 2019. – 258 с.
2. Васильчук, Ю. А. Сацыяльнае развіццё чалавека. Фактар сям'і / Ю. А. Васильчук // Грамадскія навукі і сучаснасць. – 2008. – № 3. – С. 52–63.
3. Васильчук, Ю. А. «Дарагі чалавек» эпохі НТР / Ю. А. Васильчук // Сусветная эканоміка і міжнародныя адносіны. – 1991. – № 11. – С. 8–24.
4. Ивлева, М. Г. Эволюция теоретических концепций общественных благ и их воспроизводства / М. Г. Ивлева // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: экономика и управление. – 2016. – С. 10–15.
5. Стопова, М. С. Образование как социально-значимое благо / М. С. Стопова, Н. А. Бондаренко // Ученые заметки ТОГУ. – 2015. – Т. 6, № 1. – С. 274–277.
6. Schulz, T. W. Investment in human capital: the role of education and of research / T. W. Schulz. – N.Y., 1975.

7. *Becker, G. S. Human Capital a theoretical analysis with a special reference to education / G. S. Becker. – N.Y., 1975.*

(Дата падачы: 04.02.2021 г.)

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ